

Катерина Степаненко

Київський національний університет культури і мистецтв, Україна

МІСЦЕ ФОЛЬКЛОРНИХ МОТИВІВ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ КІНО ЮРІЯ ІЛЛЕНКА

Kateryna Stepanenko

Kyiv National University of Culture and Arts, Ukraine

THE PLACE OF FOLKLORE MOTIVES IN YURIY ILYENKO'S UKRAINIAN POETIC CINEMA

The article is devoted to the "poetic" cinematographic work of the famous Ukrainian director Yuriy Gerasimovich Ilyenko (1936-2010). The publication is concerned with the historiography of the scientific problem; a place of folk motifs in the films "A well for the thirsty", "Evening on Ivan Kupala", "White bird with a black mark"; clarified the importance of creative achievements of Yuriy Ilenko for the cinematographic heritage of Ukraine. It is proved that in his films the director actively appealed to the people's symbolism, through which he comprehended the surrounding world and human being. It is established that the folklore motifs in the films of Ilyenko, first of all, are outlined by musical – song and instrumental – material.

Keywords: Yuri Ilyenko, Ukrainian poetic cinema, folklore.

Вступ. Постать відомого українського режисера Юрія Ілленка – різностороння, неоднозначна і, безумовно, обдарована. Його називали майстром поетичного кіно через те, що він підіймав у своїй творчості по-справжньому глибинні теми. Ілленка обожнювали і боялися, цінували, але не завжди розуміли і приймали. Як дуже точно написав один з кінознавців (О. Пахльовська), «Ілленко – це історія українського кіно 1960-х. Історія надій та ілюзій – 1990-х. Це також історія мистецького повстання. Історія велетня, приреченого пересуватися по трясовині...»¹. Творчі здобутки Юрія Ілленка, особливості його сценарно-режисерського підходу у роботі над кінострічками, визначення в них місця фольклорних мотивів стало дослідницькою метою даної публікації. Мистецтвознавчий інтерес до професійної діяльності режисера, а також недостатня розробленість заявленої проблематики зумовили актуальність наукової розвідки. Досягнення мети передбачає вирішення наступних актуальних завдань:

- проаналізувати історіографію наукової проблеми;
- розглянути кращі роботи кінорежисера періоду поетичного кіно (1960-ті роки) і визначити в них місце фольклорних мотивів;
- з'ясувати місце творчих здобутків Юрія Ілленка серед кіномистецької спадщини України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій доводить, що у вітчизняній історіографії проблеми різнобічні аспекти роботи Юрія Ілленка як оператора, сценариста і режисера неодноразово обговорювалися українськими кінознавцями.

Насамперед варто згадати монографічне дослідження Лариси Брюховецької «Кіносвіт Юрія Ілленка» (Київ, 2006), де висвітлено багатогранну творчість митця (кінооператора, режисера, сценариста, теоретика, кінодіяча, викладача, переможця міжнародних фестивалів і лауреата державних премій). У книзі йдеться про вагомий внесок Ю. Ілленка в українське і світове кіно; аналізується текст, підтекст і контекст фільмів режисера, що належали до напряму поетичного кіно, а також обставин і причин їх заборони².

¹ Пахльовська, О. (2011). Юрій Ілленко – режисер, який анафему перетворив на молитву. *УНІАН-культура*, 26 червня. <<http://culture.unian.ua/509953-yuriy-illenko-rejiser-yakiy-anafemu-peretvoriv-na-molitvu.html>>.

² Брюховецька, Л. (2006). *Кіносвіт Юрія Ілленка*. Київ: Задруга.

Цікавим джерелом для вивчення особистої і творчої біографії режисера слугують трьотомні мемуари Ю. Ілленка «Доповідна Апостолові Петру» (Тернопіль, 2008). Цей гострий і відвертий публіцистичний твір розповідає про дитинство митця, його творчі контакти і непрості стосунки з оточуючими. У книзі зібрано фрагменти здійснених і непоставлених сценаріїв, розкадровки до фільмів та малюнки самого режисера. «У ваших руках харалужний роман-хараман, а не глевка, недопечена цеглина мемуарів, – писав про свій мемуарно-філософський твір автор. – Хараманами баба Надя називала мої вигадки про те, чого не було і не могло бути. [...] Першою бомбою війни вибиває камінець з провінційного чумацького шляху – мале хлопча – і жбурдяє наосліп у веремію гучних учт. З вишколу тих кривавих звитяг і людожерських бенкетів хлопча виходить яничаром. Елітним яничаром. Фатум спокушає нью-яничарина – кидає на ту саму потрощену черкаську сошу – чумацький шлях, аби остаточно зруйнувати його і не залишити про нього і гадки. Яничар раптом усвідомлює, що він є відсутнім каменем з тієї соші, яку торували віками його предки. Яничар починає роз'яничарюватися. Ціною ризиків, не сумісних з життям. Знов стає українцем. Елітним українцем, націоналістом, націократом»¹.

Постать Ю. Ілленка як культового діяча вітчизняної кіномистецької школи було розглянуто у наукових публікаціях Миколи Борща², Оксани Бут, Ігоря Грабовича³, Христини Костюк, Оксани Пахльовської⁴, Ольги Ямборко⁵ та інших дослідників. Ними було визначено основні віхи його особистого і творчого життя, надано об'єктивну оцінку операторській, сценарній та режисерській роботі, з'ясовано концепцію авторського бачення окремих подій і постатей в історії України.

Цінні свідчення щодо професійної долі Юрія Ілленка можна віднайти у спогадах його колег по сценічному майданчику. Насамперед, це інтерв'ю актриси Людмили Єфименко (дружини митця)⁶, режисера, сценариста і кінооператора Вадима Ілленка (брата)⁷, художника і сценографа Сергія Якутовича⁸. Ними було оприлюднено нові, раніше невідомі широкому кіномистецькому загалу факти з життя і творчості героя нашої розповіді (підготовка та процес зйомки фільмів, участь режисера у громадському і політичному житті України тощо).

Отже, незважаючи на великий шар накопиченої інформації щодо різнобічної діяльності Ю. Ілленка, вважаємо, що роль і значення фольклорних мотивів у творчості режисера було розглянуто дослідниками побіжно. Саме тому, заявлена проблема заслуговує на більш уважне наукове вивчення.

Виклад основного матеріалу. З офіційної біографії Ю. Ілленка відомо, що після закінчення у 1960 році операторського відділення ВДІКу (зараз Всеросійський державний інститут кінематографії ім. С. Герасимова) по класу Б. Волчека та С. Урусевського, він того ж року дебютував як оператор у художній стрічці Я. Сегеля «Прощайте голуби». Саме вона принесла йому перші професійні нагороди на Міжнародних фестивалях у Празі (Чехія) та Локарно (Швейцарія).

Знайомство із фольклорною тематикою у кіно відбулося для Ілленка під час його роботи у проекті С. Параджанова «Тіні забутих предків» (1963). Після успіху кінокартини, яка поклала початок українській школі поетичного кіно, талановитий оператор залишився працювати на

¹ Юрка Ілленка Доповідна Апостолові Петру. *Книжкова хата*.

<<https://knygy.com.ua/index.php?productID=9789661002387>>.

² Борщ, М. Юрій Ілленко народився в Черкасах і став одним з кращих режисерів світу. *Черкаський край*.

<http://old.kray.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=763:2011-07-22-08-46-16&catid=9:suspilstvo&Itemid=54>.

³ Бут, О. (2010). Пісенний образ в українському кіно. *Кіно-театр*, 4, 18–19; Грабович, І. Юрій Ілленко. Кіно для спраглих. *Національна спілка кінематографістів України*.

<<http://www.ukrkino.com.ua/kinotext/articles/?id=2088>>.

⁴ Костюк, Х. (2013). Містичні мотиви у творчості Юрія Ілленка. *Українознавчий альманах*, вип. 11, 202–204;

Пахльовська, О. (2011). Юрій Ілленко – режисер, який анафему перетворив на молитву. *ВНІАН-культура*, 26 червня. <<http://culture.unian.ua/509953-yuriy-illenko-rejiser-yakiy-anafemu-peretvoriv-na-molitvu.html>>.

⁵ Ямборко, О. (2010). Бароко у фільмі «Молитва за гетьмана Мазепу»: стиль і стилізація. *Кіно-театр*, 4, 9–11.

⁶ Бондарчук, Л. (2011). Актриса Людмила Єфименко: «При житті Юрій Ільєнко верил, що перемены к лучшему в Украине не за горами!». *Зеркало недели*, 23 сентября, 3.

⁷ Ілленко, В. (2002). Досвід роботи над зображально-пластичним рядом кінофільму «Вечір на Івана Купала». *Кіно-театр*, 3, 47–50.

⁸ Якутович, С. (2010). «Ільєнко мучал и первую, и вторую жену...». *Газета по-українськи*, 25 червня, 2.

Київській кіностудії ім. О. Довженка не лише як фахівець з кіно- і відеоапаратури, але й як режисер. Дебютною роботою Ю. Ілленка сценариста і постановника стала метафорична й алегорична стрічка з мінімалістичним використанням звуку «Криниця для спраглих» (1965) за сценарієм Івана Драча. Творчість останнього, на думку кінознавця Л. Брюховецької, вабила драматургічним змістом не лише Ю. Ілленка, а й інших талановитих кіномитців через те, що сприяла «національній самобутності українського кіно»¹.

У «Криниці для спраглих» Ілленко активно звертається до народної символіки (криниця як джерело життя; труна як човен; вітряк як обертання, циклічність руху) і крізь неї осмислює світ і людське буття. За визначенням дослідниці Х. Костюк, Ілленко не прагнув відображення об'єктивної дійсності, а створював власне бачення оточуючого світу, «далеке від безпосереднього відображення предметної і психологічної правдоподібності»².

Фольклорні мотиви (відображення світу народних думок, уявлень, почуттів, переживань, фантазій тощо) набувають у кінострічці вагомого значення і безпосередньо пов'язані з землею (остання виступає в режисера алегоричним символом – домівкою, коліскою). Проводячи мистецькі паралелі між «Криницею для спраглих» Ю. Ілленка та класикою кінопоетичного жанру – «Землею» О. Довженка, вже згадувана нами Л. Брюховецька зазначала: «Якщо у Довженка землю вбивали, тому що земля була власністю, яка дуже високо цінувалася, то в «Криниці для спраглих» всі сини головного героя покинули землю – вона залишилася нікому не потрібною. Режисер зосередив увагу на проблемі міграції молоді, яка залишаючи рідні оселі, забула про них, а заодно й про покинутих батьків. Українське село, яке завжди було осередком краси, заносить піском. Криниця, з якої люди століттями пили воду, замулюється»³.

1968 року Ілленко зфільмував кінокартину «Вечір на Івана Купала», яка відобразила всі найважливіші мистецькі принципи режисера й стала вибухом його сміливого творчого експерименту: автор відмовився від фільма-ілюстрації на користь демонстрації «враження режисера від зустрічі з класичним твором літератури»⁴. Художнє кінополотно було створено за мотивами однойменної повісті М. Гоголя і розповідало класичну притчу про людину, яка уклала угоду з нечистою силою. Своєрідна феєрична історія українського доктора Фауста, на тлі якої розгортаються символічні для України події: козацьке життя, татарські набіги, побут потьомкінських селищ, полонництва до Києво-Печерської Лаври тощо. На думку дослідника М. Борща, через призму обдарування Ілленка «Вечір на Івана Купала» «вийшов за межі історії однієї людини й переріс у міфологічну історію України»⁵. На жаль, фільм було заборонено, і не лише з причин естетичних, але й концептуальних. «Катерина II у вигляді карлиці, їдучи в кареті потьомкінськими селами, вимагає, щоб «її народ танцював гопака», – писав вже згадуваний М. Борщ. – Тобто Ілленко зробив зухвалу спробу торкнутися забороненої сфери. Гротескне тлумачення постаті російської імператриці не могло пройти непоміченим. Офіційна радянська ідеологія, ведучи свій родовід із 1917-го року, категорично не дозволяла висміювати російських імператорів, а тим більше виявляти інтерес до такої теми, як колоніальна політика Москви...»⁶.

Відомо, що основний відеоматеріал до стрічки Ю. Ілленко знімав в урочищах біля села Бучак Черкаської області, частина якого була згодом затоплена Канівським водосховищем. Кінокартина добре структурована. На думку кінознавця І. Грабовича, історія головних героїв – селян Петра і Пидорки – не зводиться до приватного випадку, через них режисер демонструє долю України, на жаль, не підвласної місцевим мешканцям. «Вечір на Івана Купала» має свій особливий ритм, – пише дослідник, дія тут може розгортатися стрімко, а може тупцюватися на місці. Інколи здається, що стрічка просто танцює, вслухаючись тільки у її чутну музику. Зображення також трансформується –

¹ Брюховецька, Л. (2006). *Кіносвіт Юрія Ілленка*. Київ: Задруга, 58.

² Костюк, Х. (2013). Містичні мотиви у творчості Юрія Ілленка. *Українознавчий альманах, вип. 11*, 204.

³ Брюховецька, Л. (2006). *Кіносвіт Юрія Ілленка*. Київ: Задруга, 63.

⁴ Брюховецька, Л. (2006). Юрій Ілленко-сценарист. *Кіно-театр*, 3, 42.

⁵ Борщ, М. Юрій Ілленко народився в Черкасах і став одним з кращих режисерів світу. *Черкаський край*. <http://old.kray.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=763:2011-07-22-08-46-16&catid=9:suspilstvo&Itemid=54>.

⁶ Борщ, М. Юрій Ілленко народився в Черкасах і став одним з кращих режисерів світу. *Черкаський край*. <http://old.kray.ck.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=763:2011-07-22-08-46-16&catid=9:suspilstvo&Itemid=54>.

ніби фільм, його фізичне тіло, сама плівка мімікують під фантастичну реальність, змінюються під її впливом, аби, зрештою, стати нею...»¹.

Фільм, насичений різноманітними етнографічними елементами та фольклорними мотивами, водночас вражає сюрреалістичним зображенням. Головний оператор стрічки Вадим Ілленко згадував: «В щоденній практичній роботі на знімальному майданчику доводилося витратити багато зусиль на трансформацію всіх видів природи в потрібному нам напрямку. Тут і підфарбовування листя берез, і сотні лампочок – «світлячків» у любовній сцені Петра й Пидорки, й підфарбовування корів у різноманітні кольори, і фарбування «омели» на вербах, і підфарбовування бронзою пшениці в епізоді «Царський поїзд», і випалювання трави – фарбування великих площ у червоне і чорне, і декоративне оформлення двох пагорбів: яскраво-синього (волошки) – для Петра і яскраво-червоного (маки) – для Пидорки...»².

Особливу увагу у стрічці привертають фольклорні персонажі нечистої сили – відьми, Басаврюка. Останній отримує в сюжеті фільму «розвиток від фольклорного чорта до образу вселенського Зла, глобального явища, яке присутнє всюди і завжди у різних подобах, вичікуючи момент, коли жертва прийде до пограничного стану»³.

Яскравого автентичного колориту додала кінострічці музика вітчизняного композитора Леоніда Грабовського – відомого представника композиторської групи «київський авангард». Він створив для фільму унікальну систему алгоритмічної композиції, користуючись широким спектром фольклорних музично-виражальних засобів. Серед характерних стильових рис Л. Грабовського можна назвати незвичайні комбінації інструментів (академічних і народних) та експерименти з тембровим звучанням, застосування полігармонії, «терпкої» мелодики, контрапункти.

1971 року у співавторстві з Іваном Миколайчуком Юрій Ілленко написав сценарій до фільму «Білий птах з чорною ознакою». Сюжетом для стрічки слугувала історія родини Дзвонарів з Буковини, в якій з початком Другої світової війни троє синів головного героя (Лесь Дзвонар – актор Олександр Плотников) опиняються по різні боки барикад: Петро (Іван Миколайчук) йде у Червону Армію, Орест (Богдан Ступка) прилучається до УПА-ОУН, Георгій (Михайло Ілленко) залишається осторонь. «Відомо з яким пієтетом ставився актор [І. Миколайчук – авт.] до своїх земляків, – писала про історію створення фільму Л. Брюховецька. – До рідної, землі, й тому історія буковинської родини була для нього не вигідною, а трепетною реальністю. Це, звичайно, не означало, що мала з'явитися документальна розповідь про складний історичний період. Річ у тім, що історія ця, як і свого часу «Тіні забутих предків», мала постати в поетичному ключі, а сім'я Дзвонарів уособити долю всього карпатського краю»⁴.

Фольклорні мотиви у стрічці, насамперед, окреслені музичним матеріалом. Зокрема, укладач (І. Миколайчук) використав народні пісні та інструментальну музику у виконанні оркестру музикантів-аматорів з села Глиниця Кіцманського району Чернівецької області. Причому, самі музиканти в кадрі не з'являлися, звучала лише їхня музика; ансамблем ставала родина Дзвонарів (актори насправді грали на музичних інструментах). За визначенням кінокритиків, «ансамбль став у фільмі багатофункціональним явищем – і чинником сюжетного розвитку та емоційного піднесення, і водночас символом незнищеності людського духу»⁵. «На початку фільму старий Дзвонар з синами грає на ярмарку, сподіваючись, що саме тут знайдуться охочі взяти його хлопців у найми, – пише Л. Брюховецька. Дзвонарі також грають сабаш на весіллі в Дани, і гра буквально електризує атмосферу; музика, яка стала лейтмотивом фільму, викликає емоції й чуттєвість у ставленні до героїв. Автори, аби підкреслити темну суть Ореста, начебто й засуджували його як відступника, однак сабаш звучав як домінанта, визначальний момент в його характеристиці – людина, яка так грає, так відчуває силу й багатство музики, не може бути ворогом свого народу»⁶.

Варто підкреслити, що доля художніх кінополотен створених Ю. Ілленком у 1960-х роках склалася досить трагічно. «Криницю для спраглих» постановою ЦК КПУ було заборонено на 22 роки. Головну тему кінотвору – невтішний прогноз щодо майбутнього України – зникнення села,

¹ Бут, О. (2010). Пісенний образ в українському кіно. *Кіно-театр*, 4, 18–19.

² Ілленко, В. (2002). Досвід роботи над зображально-пластичним рядом кінофільму «Вечір на Івана Купала». *Кіно-театр*, 3, 50.

³ Костюк, Х. (2013). Містичні мотиви у творчості Юрія Ілленка. *Українознавчий альманах*, вип. 11, 203.

⁴ Брюховецька, Л. (2006). *Кіносвіт Юрія Ілленка*. Київ: Задруга, 107.

⁵ Брюховецька, Л. (2006). *Кіносвіт Юрія Ілленка*. Київ: Задруга, 109.

⁶ Брюховецька, Л. (2006). *Кіносвіт Юрія Ілленка*. Київ: Задруга, 109-110.

було визнано «ідейним збоченням». Витрачені на постановку кошти «списали на збитки»¹. На 18 років було покладено на полицю «Вечір на Івана Купала» (реабілітовано 1988 року на кінофестивалі у Сан-Франциско (США), де він здобув заслужену нагороду). «Білий птах з чорною ознакою» був презентований на VII Московському кінофестивалі (1971), отримав золоту медаль, але доступ до його внутрішнього прокату був обмежений.

Підсумовуючи викладений у публікації матеріал, зацентруємо на наступних **ВИСНОВКАХ**:

1. Аналіз джерельної бази досліджуваної теми довів, що основні віхи творчого і особистого життя Юрія Ілленка неодноразово ставали предметом обговорення у наукових публікаціях вітчизняних кінознавців. Водночас, місце фольклорних мотивів у кінотворчості режисера 1960-х років було розглянуто в них досить побіжно й потребувало більш уважного вивчення.

2. Поетичну кінотворчість Юрія Ілленка визначеного періоду можна вважати одним з найкращих етапів у мистецькій долі режисера. У таких стрічках як «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала» та «Білий птах з чорною ознакою» у контексті режисерського експерименту, досить вдало переплелися сюрреалістичні елементи та екзотичний етнографічний колорит. Останнє цілком сприяло розкриттю правди народного життя; світлові спецефекти, фольклорна музика та аванградні твори українських композиторів підсилили загальний тон звучання кінополотен.

3. У контексті кіномистецької спадщини України, творчість Юрія Ілленка займає вагомe місце поряд з такими відомими іменами як Леонід Осика, Іван Миколайчук, Сергій Параджанов тощо. Художні фільми Ілленка свідчать про нього як про талановитого винахідника нової сценарної форми та модерної екранної мови, професіонала, який вправно поєднував сучасну і історичну тематику, художні порівняння та метафори.

Певна річ, визначення місця фольклорних мотивів в українському поетичному кіно Юрія Ілленка 1960-х років, не обмежується лише даною публікацією, а тому заявлена наукова проблема вимагає глибшого дослідницького аналізу з подальшим відображенням отриманих результатів у спеціалізованих монографіях з теорії та історії вітчизняного кіномистецтва.

References:

1. Bondarchuk, L. (2011). Aktrisa Ljudmila Efimenko: «Pri zhizni Jurij Il'enko veril, chto peremeny k luchshemu v Ukraine ne za gorami!» [Actress Lyudmila Efimenko: «During his lifetime, Yuriy Ilenko believed that changes for the better in Ukraine are not far off!»]. *Zerkalo nedeli* [The mirror of the week], September, 23, 3. [in Russian].
2. Borshch, M. Yuriy Illienko narodyvsia v Cherkasakh i stav odnym z krashchykh rezhyseriv svitu [Yuriy Ilenko was born in Cherkasy and has become one of the best film directors of the world]. *Cherkaskyi kraj* [Cherkasy region]. <http://old.kray.ch.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=763:2011-07-22-08-46-16&catid=9:suspilstvo&Itemid=54>. [in Ukrainian].
3. Briukhovetska, L. (2006). *Kinosvit Yuriia Illienka* [The cinemaworld of Yuriy Ilenko]. Kyiv: Zadruga. [in Ukrainian].
4. Briukhovetska, L. (2006). Yuriy Illienko-stsenaryst [Yuriy Ilenko is the screenwriter]. *Kino-teatr* [Cinema-theater], no. 3, 40–45. [in Ukrainian].
5. But, O. (2010). Pisennyi obraz v ukrainskomu kino [The song image in the Ukrainian cinema]. *Kino-teatr* [Cinema-theater], no. 4, 18–19. [in Ukrainian].
6. Hrabovych, I. Yuriy Illienko. Kino dlia sprahlykh [Yuriy Ilenko. The cinema for thirsty.]. *Natsionalna spilka kinomatohrafistiv Ukrainy* [The National Union of Cinematographers of Ukraine]. <<http://www.ukrkino.com.ua/kinotext/articles/?id=2088>>. [in Ukrainian].
7. Illienko, V. (2002). Dosvid roboty nad zobrazhalno-plastychnym riadom kinofilmu «Vechir na Ivana Kupala» [Experience of work on the imaginative-plastic series of the film "Evening on Ivan Kupala"]. *Kino-teatr* [Cinema-theatre], no. 3, 47–50. [in Ukrainian].
8. Kostiuk, Kh. (2013). Mistychni motyvy u tvorchosti Yuriia Illienka [Mystical motives in the creativity of Yuriy Ilenko]. *Ukrainoznavchyi almanakh* [Ukrainian Studies Almanac], vol. 11, 202–204. [in Ukrainian].
9. Pakhlovska, O. (2011). Yuriy Illienko – rezhyser, yakiy anafemu peretvoriv na molytvu [Yuriy Ilenko – the film director who turned anathema into prayer]. *UNIAN-kultura*, 26 chervnia [UNIAN-culture, June, 26]. <<http://culture.unian.ua/509953-yuriy-illenko-rejiser-yakiy-anafemu-peretvoriv-na-molitvu.html>>.
10. Jakutovich, S. (2010). «Il'enko muchal i pervuju, i vtoruju zhenu...» [“Ilenko tortured both the first and second wife”]. *Hazeta po-ukrainski* [The newspaper on Ukrainian], June, 25, 2. [in Russian].
11. Yurka Illienka Dopovidna Apostolovi Petru [Yuri Illienko's Report to the Apostle Peter]. *Knyzhkova khata* [The Book House]. <<https://knygy.com.ua/index.php?productID=9789661002387>>. [in Ukrainian].
12. Yamborko, O. (2010). Baroko u filmi «Molytva za hetmana Mazepu»: styl i stylizatsiia [Baroque in the movie "Prayer for Hetman Mazepa": style and stylization]. *Kino-teatr* [Cinema-theater], no. 4, 9–11. [in Ukrainian].

¹ Пахльовська, О. (2011). Юрій Ілленко – режисер, який анафему перетворив на молитву. *УНІАН-культура*, 26 червня. <<http://culture.unian.ua/509953-yuriy-illenko-rejiser-yakiy-anafemu-peretvoriv-na-molitvu.html>>.